

SELÇUKLULAR VE FARS EDEBİYATINI HİMAYESİ*

THE SELJUKS AND THEIR PATRONAGE OF THE PERSIAN LITERATURE

Şehrâm ÂZÂDYÂN**
Hamîd Rızâ HEKÎMÎ***
Çev. Çetin KASKA****

Öz

H. 431-590 yılları arasında İranda hüküm süren Selçukluların tasarrufu altındaki topraklarda hatırı sayılır sayıda şair ve yazar yaşamıştır. Bu makalede Selçuklu sultanları, vezirleri ve o dönemde yaşayan devlet ricali incelenmiştir. Bu kişilerden her birinin Fars Edebiyatını ne ölçüde himaye ettiği gösterilmeye çalışılmıştır. Ondan sonraki merhalede, o dönemde edebiyatı himaye eden şahıslar; şahlar, vezirler, şehir hâkimleri, divan çalışanları, rütbeliler ve emirler olarak altı gruba ayrılmıştır. Bu gruplandırmanın sebebi, her sınıfın Fars Edebiyatını ne ölçüde himaye ettiğini tespit etmeye çalışmaktır. Makalede şu neticeye varılmıştır: Selçuklular birkaç istisnai durum dışında Fars Edebiyatını himaye etmeye çok ilgi göstermemiştir. Bu dönemde gerçekleşen müspet olaylardan birisi edebiyatı bir ölçüye kadar himaye eden mahallî hâkimler adlı yeni bir sınıfın ortaya çıkması, Şîa ve İsmâiliyye gruplarının güçlenmesidir. Bu yeni güç merkezleri hem kendi güçlerini muhafaza etmiş hem de kültürel meseleleri desteklemiştir. Bu dönemde hâkim olan hanedan Türk olmasına rağmen Fars Edebiyatına ilgisiz kalınmamış, ancak şairlere acımasız davranan kişiler daha çok saraylarda yaşayan İranlılar'dır.

Anahtar Kelimeler: Selçuklular, Fars Edebiyatı, Memduhlar, şairleri himaye

[Abstract

A considerable number of poets and authors lived on the lands governed by the Seljuks between AH. 431-590 in Iran. In this essay the Seljuk sultans, viziers and statesmen living in the period have been investigated and it has been tried to reveal the extent of the patronage provided by each of these persons. In the following stage the people who safeguarded the literature in that period were classified into six groups, namely, shahs, viziers, city governors, divan personnel, the ranked, and military chiefs. The reason for this classification is the yearning for determining the extent of the patronage that each layer provided for the Persian literature. The conclusion reached in the essay is this; the Seljuks did not show much interest in protecting the Persian literature. One of the positive events taking place in this period is the appearance of a new layer of people called local governors that patronized the literature to a certain extent and the

* Farsça orijinali: Şehrâm Âzâdyân – Hamîd Rızâ Hekîmî, “Selcûkiyân ve Himâyet ez Edebiyyât-i Fârsî”, *Mecelle-i Edeb-i Fârsî*, Sâl 4, Şomâre 1, (Bahâr ve Tâbistân 1393), s. 73-92. Çeviriye tarafımızdan yapılan ilâveler köşeli ayrıç ([]) içerisinde verilmiştir (Çetin Kaska).

** Doç. Dr., *Tahran Üniversitesi [Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi] Fars Dili ve Edebiyatı*, *Tahran / İran*, sazadiam@ut.ac.ir

*** Yüksek Lisans Öğrencisi, *Şehîd Behiştî Üniversitesi [Edebiyat ve Beşeri Bilimler Fakültesi] İran Bilimi Bölümü*, *Tahran / İran*

**** Arş. Gör. Dr., *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Fars Dili ve Edebiyatı Bölümü*, *İstanbul / Türkiye*, ctin.kaska@istanbul.edu.tr

possession of power and authority by the Shia and Ismaili groups. These new power focuses continued to keep their powers and also supported cultural issues. The dominating dynasty members were from Turks, but they weren't indifferent to the Persian literature. At that time the rulers who did not show mercy to poets were rather Iranian padishahs.

Keywords: Seljuks, Persian Literature, Memduhs, patronizing poets]

Giriş

Selçuklular veya daha önceki dönemlerde edebî bir eserin telifi bugün şahit olduğumuz tarzdan biraz farklıydı. Edebî bir eserin telifi için ilk şart, şahıslardan birinin şair veya yazarın en azından öncelikli ihtiyaçlarını karşılaması gerekiyordu. Şair ve yazarları himaye edenlerin sayısı ve kudreti, hangi dönemde daha çok artmışsa, o dönemde daha kaliteli kültürel eserler ortaya çıkmıştır. Her tarihi dönem gibi, Selçuklu dönemindeki kültürel durumu anlamak için şüphesiz ki ilk önce kültürel eserleri koruyan kimseleri tanımak gerekmektedir. Bu makalede Büyük Selçuklular (Tuğrul'dan Sencer'e kadar), Irak ve Kirmân Selçukluları topraklarında edebî eserleri himaye edenler araştırılmıştır. Atabekler ve Anadolu Selçukluları dönemi kapsamlı olduğu için ayrı bir konu olarak ele alınacaktır. O yüzden bu araştırmaya dâhil edilmedi, ancak bu dönemin sonunda İldenizliler'e işaret edilecektir. Bu araştırmada daha çok Fars Edebiyatı üzerinde durulmuştur. Bu yüzden sadece edebiyatı himaye eden şahıslardan bahsetmek bir eksiklik teşkil etmeyecektir. Edebî eserlerden başka bu dönemde telif edilen ilmî eserlere de işaret edilecektir. İlk bölümde Tuğrul Bey zamanında şairleri himaye eden şahıslar kronolojik bir düzen içinde araştırılmıştır. Daha sonra sultanın kendisi, vezirler, sarayda bulunan diğer şahıslar ve devrin ileri gelenleri etraflıca incelenmiştir. Sonraki merhalede o dönemde kültürü himaye edenlerin hangi sınıflara mensup olduklarını belirlemek için şahıslar; şahlar, vezirler, divan üyeleri, mahalli hâkimler, emirler ve rütbeliler olmak üzere birkaç sınıfa ayrılmıştır. Bu sayede hangi siyasî ve içtimâî sınıfın, edebî eserlerin yazılmasında daha çok yardımcı olduğu belirlenmiştir.

İlk Bölüm: Tarihi Tahlil

Tuğrul Dönemi

Tuğrul Bey (H. 447-455) hakkında şöyle söylenebilir: Basılan divanlardaki mevcut şiirler içinde *Vis ü Râmîn* adlı mesnevinin başında bulunan birkaç beyit dışında kendisini metheden bir kaside bile mevcut değildir. Tuğrul Bey döneminden günümüze ulaşan en önemli edebi eser, Fahreddin Es'ad-i Gorgâni'nin yazdığı *Vis ü Râmîn* adlı manzumudur. Bu kitapta Tuğrul Bey ve veziri Amidü'l-Mülk Kündürî hakkında övgü şiirleri bulunmaktadır.¹ Ancak bu kitap Amid'in

1 Fahreddin Es'ed Gorgâni, *Vis ve Râmîn*, neşr. Mâgâli Tüdevâ – Aleksandre Gevaharya, Bonyâd-i Ferheng-i İran, Tahran 1349, s. 10, 16.

isteği üzerine İsfahân'da yazılmasına rağmen, kitabın telifi zamanında ne Tuğrul ne de Kündürî, yazarı himaye etmek için İsfahân'da bulunmuştur. Aslında Gorgânî önceleri Tuğrul'a hizmet etmiş, ancak daha sonra onunla başka bir yere gitmeyip bir bahaneyle İsfahân'da kalmıştır.² Bu bilgiye göre *Vîs ü Râmîn* adlı kitabı himaye eden kişi Amîd Ebü'l-Feth Muzaffer'dir, çünkü Gorgânî, İsfahân'da ikamet ettiği dönemde onun lütfundan istifade etmiştir. Tuğrul Bey'in sekiz yıllık saltanatı süresince kendisi için bir eser bile telif edilmemiştir. Bu, onun kültürel meselelere ne kadar ilgisiz kaldığını açıkça göstermektedir. Ancak Fars Edebiyatını ne kadar anladığı ve onu himaye etmek isteyip istemediği tam olarak belli değildir. Sonuçta, Selçukluların birçoğu ülke güçlenip mâmur hale gelinceye kadar şehirlerde yaşama tecrübesine sahip değildi, o yüzden o dönem hükümetinin en zarif iş olan kültürel işlerle uğraşmasını beklemek abestir. Bu durumda önceki saray geleneklerini takip etmesi gereken grup vezirlerdir. Tuğrul Bey'in vezirleri içinde sadece Kündürî'nin adı zikredilmiştir. Kündürî, *Vîs ü Râmîn* adlı mesnevinin başındaki birkaç beyitte methedilmiştir. Ayrıca Lâmiî-i Gorgânî'nin günümüze ulaşan divanında kendisi için yazılmış yedi övgü şiiri bulunmaktadır.³

O dönemde yeni kurulmuş bir hükümetin içinde bulunduğu kargaşa ve isyanlar sebebiyle enerji ve zamanını kültürel faaliyetlere yönlendirmesi düşünülemez, çünkü bu işlerin yapılabilmesi için sebat, huzur ve sükûnet ortamının sağlanması gerekmektedir. Edebî ve fikri eserleri ortaya koymadan önce edebî ve ilmi halkaların teşkil edilmesine imkân sağlamak gerekmektedir. Ancak o dönemde ülkeler fetheden ve diğer kudretli düşmanlarını ortadan kaldırmaya çalışan yeni kurulmuş çalkantılı bir hükümetten bunu beklemek uygun değildir. Tuğrul Bey döneminde kendileri hakkında bilgi verilen ve edebiyatçıları himaye eden kişiler bir iki şehir hâkimidir. Onlar hakkında sadece bir iki kaside söylenmiştir.⁴

Alparslan Dönemi

Alparslan'ın sarayında ihtisas sahibi olan şair, Muizzî'nin babası Burhânî'dir, ancak ondan geriye bir divan kalmadığı için Alparslan hakkında kaç methiye konulu şiir yazdığı belli değildir.⁵ Alparslan'ı metheden sadece bir kaside bulunmaktadır. Onu da Malazgirt fethi tebriği olarak şair Lamiî-i Gorgânî yazmıştır.⁶ Daha sonra kendisinden bahsedeceğimiz Nizâmülmülk dışında bu dönemde şairleri himaye eden kimse yoktur.

2 Müctebâ Minovî, "Vîs ve Râmîn", *Mecelle-i Sohen*, Devre 6, Şomâre 1, [Tahran] 1334, s. 13.

3 Lâmiî-i Gorgânî, *Divân-i Lâmiî-i Gorgânî*, neşr. Muhammed Debîr-i Siyâkî, Eşrefî, Tahran 1389, s. 1, 29, 39, 68, 82, 98, 132.

4 *Age.*, s. 87, 107, 151, 157.

5 Muhammed Muîn, "Burhânî ve Kasîde-i U", *Mecelle-i Dânişkede-i Edebiyyât ve Ulûm-i İnsânî-i Tebrîz*, Şomâre-i 1, [Tebrîz] 1327, s. 8.

6 Lâmiî-i Gorgânî, *Divân-i Lâmiî-i Gorgânî*, s. 141; Şehâbeddîn Am'âk-i Buhârâî, *Divân-i Eş'âr-i Şehâbeddîn Am'âk-i Buhârâî*, neşr. Ali Rızâ Şa'bânî, Âzmâ, Tahran 1389, s. 229.

Melikşâh Dönemi

Melikşâh'ı methetmede mahir olan şair, Emîr Muizzî'dir. Divanında herkesten fazla onu övmüştür. Yani 99 kasidede kendisine övgüde bulunmuştur.⁷ Bu divan dışında iki kitabın daha yazılmasında rolü olmuştur. Bu kitaplardan biri, Ali b. Ahmed'in yazdığı *İhtiyârât-ı Şâhnâme*'dir. Musahhihin işaret ettiği üzere bu kitap, büyük ihtimalle Nizâmülmülk'ün emriyle yazılmış, ancak Melikşâh'a takdim edilmiştir.⁸ Diğer kitap, Melikşâh'ın emriyle Nizâmülmülk'ün yazdığı *Seyrül-Mülûk (Siyâsetnâme)* adlı kitaptır.⁹ Açıkçası bu eser, Melikşâh'a hükümdarlığı öğretmek amacıyla yazıldığı için Melikşâh'ın himaye ettiği edebiyat eserleri arasında zikredilmemektedir.

Bu dönemin en önemli siyâsî şahsiyeti, Nizâmülmülk'tür. Emîr Muizzî, 15 kasidesinde onu methetmiştir.¹⁰ Ayrıca Lâmiî'ye ait şiirlerin toplandığı divanda onu metheden üç kaside bulunmaktadır.¹¹ Bu iki eser dışında onun edebiyatı himaye ettiğine dair hiçbir işaret yoktur. Nizâmülmülk'ün Fars şiirine olan ilgisizliğinden haberdar olan Muizzî, aşikâr bir şekilde ondan şikâyet etmiştir.¹²

Bu dönemin en seçkinlerinden biri, Herât hâkimi ve Melikşâh'ın kardeşi Togânşâh b. Alparslan'dır. Melikşâh onu isyan ettiği için bir kaleye hapsedmiştir.¹³ *Yûsuf ve Züleyhâ* mesnevisi onun için yazılmıştır.¹⁴ Ayrıca kendisi şair Ezrakî'nin asıl memduhlarından biridir. Ezrakî'ye ait olup basılan divandaki şiirlerden 12 kaside onun övgüsü hakkındadır.¹⁵ Ezrakî divanında iki yerde *Sinbâdnâme* adlı eseri Togânşâh için manzum olarak yazdığını ifade etmiştir. Eğer Avfî'nin dediği doğruysa Ezrakî, *Elfiye ve Şelfiye* adlı eseri de Togânşâh için manzum olarak yazmıştır.¹⁶ *Çehâr Makâle*'de Togânşâh'ın sarayında bulunan Ezrakî-i Herevî, Ebû Abdullâh-i Kerşî, Ebû Mensûr-i Bâyûsuf, Şucâî-i Nesevî, Ahmed-i Bedihî, Hakikî ve Nesîmî gibi şairlerin adları yâd edilmiştir. Ayrıca Nizâmî-i Arûzî, Togânşâh'ın Selçuklu devlet erkânı içinde herkesten daha çok şiir sevdiğini belirtmiştir.¹⁷ Nefîsî, Safiyüddîn-i Yezdî ve Kâfref adıyla ünlü olan Kâfî-i Horâsânî

7 Muhammed b. Abdulmelik Muizzî, *Divân*, neşr. Abbâs İkbâl, Kitâbrûşî-i İslâmiye, Tahran 1318, s. 15, 77, 79, 80, 90, 93, 94, 95, 113, 117, 138, 140, 141, 144, 145, 146, 148, 149, 150, 167, 176, 191, 220, 221, 223, 224, 225, 226, 227, 267, 269, 270, 272, 273, 275, 276, 277, 316, 320, 321, 329, 330, 331, 332, 333, 335, 358, 405, 438, 479, 482, 483, 498, 499, 512, 524, 526, 527, 528, 531, 532, 534, 535, 536, 537, 538, 539, 540, 543, 544, 546, 547, 551, 552, 570, 572, 616, 645, 661, 676, 688, 691, 700, 703, 704, 706, 707, 709, 710, 711, 713, 734, 735, 774, 775, 809, 818, 819.

8 Ali b. Ahmed, *İhtiyârât-ı Şâhnâme*, neşr. Mustafa Ceyhûnî – Muhammed Feşârkî, Âstan-i Kuds-i Rezevî, Merkez-i Horâsân Şinâsî, Meşhed 1379, s. 9.

9 Hasan b. Ali Nizâmülmülk, *Seyrül-Mülûk*, neşr. Hibert Dark, Çâp-ı Heftom, İlmi ve Ferhengî, Tahran 1383, s. 3-4.

10 Muhammed b. Abdulmelik Muizzî, *Divân*, s. 60, 235, 321, 370, 405, 427, 429, 448, 473, 477, 601, 615, 625, 626, 678.

11 Lâmiî-i Gorgâni, *Divân-i Lâmiî-i Gorgâni*, s. 60, 122, 135.

12 Ahmed b. Ömer Nizâmî-i Arûzî, *Çehârmakâle*, neşr. Muhammed Kazvîni – Muhammed Muin, Zevvâr, Tahran 1385, s. 66.

13 Age., s. 216.

14 Müctebâ Mînovî, "Kitâb-i Hezâre-i Firdevsî ve Badlân-i İntisâb-i Yusuf ve Züleyha Be Firdevsî", *Mecelle-i Simorg*, Şomâre 4, [Tahran] 1355, s. 52.

15 Ca'fer b. İsmail Ezrakî-i Herevî, *Divân-i Ezrakî-i Herevî*, neşr. Said-i Nefîsî, Zevvâr, Tahran 1336, s. 1, 11, 16, 27, 30, 46, 48, 51, 65, 74, 90, 92.

16 Age., s. 11, 12.

17 Ahmed b. Ömer Nizâmî-i Arûzî, *Çehârmakâle*, s. 69.

adlı iki şairin ismini de yukarıdaki dört şaire izafe etmiştir.¹⁸ *Çehâr Makâle*'de geçen bir hikâyede Togânşâh'ın şairlere ilgi gösterdiği ve Fars dilini iyi bildiği anlaşılmaktadır.¹⁹

Diğer bir şahsiyet, Sebzevâr eşrafından olan Alî b. Tâhir'dir. H. 482 yılında yazılan *Alinâme* adlı bir manzume kendisine takdim edilmiştir. Bu kitabı himaye etmesindeki neden kesinlikle ilgi duyduğu mezhep sebebiyledir.²⁰ Ayrıca büyük ihtimalle Togânşâh'ın veziri olan Alî b. Muhammed b. Serî'nin adını da yâd etmek lazım, çünkü Ezrakî kendisi hakkında yedi kaside yazmıştır.²¹

Bu dönemin ileri gelenlerini herkesten daha çok öven şair Muizzî'dir. Onun memduhlarının bazısına işaret etmek gerekir: Nizâmülmülk'ün muhaliflerinden olan Seyyidü'l-Rûsâ Ebû'l-Muhâsin Muhammed b. Fazlullâh hakkında 13 kaside,²² Alparslan ve Melikşâh döneminde defterdar olan Şerefü'l-Mülk Ebû Sa'd Muhammed b. Mansûr Mustevfi-i Hârezmî hakkında 11 kaside, bir musammat²³ ve bu dönemin saray sakinlerinden olan Arslân Argû b. Alparslan hakkında 14 kaside bulunmaktadır.²⁴ Bu devrin diğer ileri gelenleri hakkında iki üç methiye dışında başka şiiir söylenmemiştir. Büyük ihtimalle bu şahısların hepsi Melikşâh'ın sarayında bulunmuştur.²⁵

Berkyâruk ve Muhammed Dönemi

Berkyâruk (H. 487-498) ve Muhammed (H. 498-511) kendilerinden önceki devlet adamlarına göre ilim ve edebiyata daha fazla önem vermişlerdir. Muizzî, Berkyâruk için sekiz kaside yazmıştır. Ebû'l-Hâtem Esfezârî de onun için *Risâletü'l-Şebeke* adlı eseri kaleme almıştır.²⁶ Selçuklu döneminin en önemli kitaplarından olan İbn Belhî'nin yazdığı *Behmennâme*, *Kûşnâme* ve *Fârsnâme* adlı üç eser, Muhammed'e takdim edilmiştir.²⁷ Dikkat çekici nokta şudur ki *Risâletü'l-Şebeke* ve *Fârsnâme* adlı eserler, Berkyâruk ve Muhammed'in yazara sordukları sorulara cevap olarak yazılmıştır.²⁸ Bu durum Melikşâh'ın bu iki oğlunun ilme ilgi gösterdiklerinin aşikâr vesikasıdır. İkisinin de iyi tahsil gördükleri ve akıllarındaki bazı soruların cevaplarını bulmak için bir kitap yazılmasını emrettikleri neticesine varılabilir. Muhammed'in sarayında methiye söyleyen şairler hakkında bilgi yoktur. Ancak kendisi ilim ve edebiyatı himaye etmiştir. Hiçbir şairin kendisine övgüde bulunmamış

18 Ca'fer b. İsmail Ezrakî-i Herevî, *Divân-i Ezrakî-i Herevî*, s. 8.

19 Ahmed b. Ömer Nizâmî-i Arûzî, *Çehârmakâle*, s. 69.

20 Rebi', *Alinâme/Manzûme-i Kohen*, neşr. Rızâ Beyât – Ebû'l-Fazl Gulâmî, Mirâs-i Mektûb, Tahran 1389, s. 26.

21 Ca'fer b. İsmail Ezrakî-i Herevî, *Divân-i Ezrakî-i Herevî*, s. 3, 21, 32, 64, 72, 87, 93.

22 Muhammed b. Abdulmelik Muizzî, *Divân*, s. 17, 81, 119, 239, 262, 399, 421, 424, 608, 632, 719, 730, 738.

23 *Age.*, s. 21, 23, 57, 317, 389, 401, 425, 431, 513, 609, 622, 656, 768.

24 *Age.*, s. 88, 171, 214, 216, 218, 219, 338, 359, 375, 440, 525, 672, 822, 824.

25 *Age.*, s. 27, 29, 33, 36, 134, 265, 365, 398, 403, 456, 459, 630, 634, 636.

26 *Age.*, s. 118, 164, 169, 340, 344, 346, 577, 579; Zebihullah Safâ, *Târîh-i Edebiyât Der İrân*, Cild-i Duvom, Firdevs, Tahran 1381, s. 969.

27 İbn Ebî'l-Hayr İrânşân, *Behmennâme*, neşr. Rahîm Afifi, İlmî ve Ferhengî, Tahran 1370, s. 13-16; İbn Ebî'l-Hayr İrânşân, *Kûşnâme*, neşr. Celâl Metîni, İlmî, Tahran 1377, s. 43; İbn Belhî, *Fârsnâme*, neşr. Mansûr Restegâr Fesâi, Bonyâd-i Fârsî Şinâsi, Şîrâz 1374, s. 2-3.

28 Zebihullah Safâ, *Târîh-i Edebiyât Der İrân*, s. 969; İbn Belhî, *age.*, s. 2-3.

olması tuhaftır. Büyük ihtimalle onun hakkında yazılan hiçbir övgü şiiri günümüze ulaşmamıştır, ancak onun döneminde yaşayan diğer sultanlar hakkında çok sayıda övgü şiiri kalmıştır. Belki de Muhammed övgüye ilgi göstermemiş ve kendisi için faydalı kitaplar telif edilmesini tercih etmiştir. Muhammed, emirler içinde terbiye alanında yüksek ve çok nadir bir makama sahiptir. Nizâmülmülk'ün oğlu, Sencer ve Berkyârük'un veziri Fahrü'l-Mülk o dönemde edebiyat ve ilmi himaye eden kimselerdendir. Fahrü'l-Mülk babasının aksine Farsça yazılan ilmi ve edebî eserleri himaye etmiştir. Fahrü'l-Mülk, Muizzî'nin divanında Sencer ve Melikşâh'tan sonra diğer herkesten daha çok methedilmiştir. Onun hakkında 34 methiye bulunmaktadır.²⁹ Aynı şekilde Ebû'l-Mu'âli-i Râzî'nin geriye kalan şiirlerinin çoğunda o methedilmiştir.³⁰ Hayyâm'ın *Risâle Der İlm-i Külliyyât* veya *Ravzatü'l-Kulûb* adlı eseriyle Ebû Hâtem Esfezârî'nin *Risâle-i Kâimâtçû* adlı eseri onun için yazılmıştır.³¹ Muizzî, Fahrü'l-Mülk'ün kardeşi ve Melikşâh'ın sarayında tura divanı reisi Mûyyedü'l-Mülk hakkında 15 methiye yazmıştır.³² Bu iki sultan dönemindeki ileri gelenler, ciddi manada şairleri himaye etmemiştir. O yüzden onlar hakkında yazılmış şiir sayısı iki üç adedi geçmemektedir.³³

Sencer Dönemi

Sencer'in edebiyatın ciddi bir hâmisi olduğu aşikârdır. Süzenî³⁴ ve Seyyid Hasan-i Gaznevî³⁵ birkaç kasidesinde kendisini methetmiştir. Muizzî divanında onu metheden 59 kaside bulunmaktadır.³⁶ Abdulvâsi'-i Cebelî onun hakkında 22 kaside yazmıştır.³⁷ Enverî 16 şiirinde onu methetmiştir.³⁸ Edîb Sâbir'in 12 kasidesinde adı anılmıştır.³⁹ Ayrıca tezkirelerde Semâî, Kemâlî, Fetûhî ve Ebû'l-Hâsan Talha adlı kimseler Sencer dönemi şairleri olarak yâd edilmiştir. Büyük ihtimalle bunların Sencer'in sarayına olan intisapları doğrudur.⁴⁰

29 Muhammed b. Abdulmelik Muizzî, *Divân*, s. 83, 130, 132, 160, 161, 173, 178, 189, 240, 242, 246, 248, 253, 255, 258, 261, 356, 410, 412, 419, 432, 467, 469, 472, 587, 593, 595, 603, 629, 662, 686, 736, 741, 792.

30 Zebihullâh Safâ, *Târîh-i Edebiyât Der İrân*, s. 602.

31 Age., s. 916; Ebû Hâtem Muhammed b. İsmail-i Esfezârî, *Risâle-i Âsâr-i Alevî*, neşr. Muderris-i Rezevî, Bonyâd-i Ferhneg-i İrân, Tahran 1319, s. 24-25.

32 Muhammed b. Abdulmelik Muizzî, *Divân*, s. 53, 56, 62, 180, 251, 423, 436, 458, 606, 648, 682, 689, 692, 728, 794.

33 Abdulvâsi' Cebelî, *Divân-i Abdulvâs'-i Cebelî*, neşr. Zebihullâh Safâ, Emîr Kebîr, Tahran 1392, s. 174; Ali b. Muhammed Enverî, *Divân-i Enverî*, neşr. Müderris-i Rezevî, İlmî ve Ferhengî, Tahran 1376, s. 104, 121; Muhammed b. Abdulmelik Muizzî, *age.*, s. 187, 213, 696.

34 Muhammed b. Mesud Süzenî-i Semerkandî, *Divân-i Hekim Süzenî-i Semerkandî*, neşr. Nâsrüddîn Şâh Hüseyinî, Emîr Kebîr, Tahran 1338, s. 113, 186, 282.

35 Seyyid Hasan Gaznevî, *Divân-i Seyyid Hasan-i Gaznevî Molekkeb Be Eşref*, neşr. Müdder-i Rezevî, Esâtîr, Tahran 1362, s. 28, 39, 63.

36 Muhammed b. Abdulmelik Muizzî, *Divân*, s. 3, 6, 16, 86, 88, 98, 99, 109, 111, 112, 136, 150, 151, 160, 161, 162, 176, 193, 194, 195, 196, 198, 202, 203, 205, 274, 280, 283, 284, 286, 349, 351, 354, 356, 377, 418, 444, 488, 491, 492, 501, 515, 518, 520, 554, 573, 583, 586, 589, 590, 646, 695, 697, 714, 716, 717, 725, 747, 761.

37 Abdulvâsi' Cebelî, *Divân-i Abdulvâs'-i Cebelî*, s. 17, 27, 62, 114, 122, 127, 138, 182, 190, 196, 199, 204, 211, 338, 346, 351, 356, 359, 364, 370, 399, 403.

38 Ali b. Muhammed Enverî, *Divân-i Enverî*, s. 86, 96, 116, 130, 135, 190, 408, 426, 427, 431, 476, 539, 610, 699, 713

39 Sâbir b. İsmail Edîb Sâbir-i Tirmizî, *Divân-i Edîb Sâbir-i Tirmizî*, neşr. Ahmed Rızâ Yelmehâ, Nihîred, Tahran 1385, s. 5, 52, 66, 79, 129, 139, 168, 172, 189, 249, 271, 280.

40 Zebihullâh Safâ, *Târîh-i Edebiyât Der İrân*, s. 681, 685, 688, 690.

Gazâlî'nin kaleme aldığı *Nasihatü'l-Mülûk* adlı eser onun adına yazılmıştır. Sencer'in bu kitabı ne ölçüde himaye ettiği belli değildir. Ayrıca bu kitabın Sencer için mi yoksa Muhammed b. Melikşâh için mi yazıldığına dair ciddi tereddüt ve şüpheler bulunmaktadır.⁴¹ Öte yandan Nizâmiyye Medresesi'nde önemli ve saygın bir makama sahip olan ve ahvali hakkında bilgi sahibi olduğumuz Gazâlî'nin bu kitap karşılığında hediye almış olması akla uygun değildir. Sencer'in emriyle yazılan başka bir kitap daha vardır. Bu kitap, Sencer dönemi bilginlerinden İsmail-i Bâherzî'ye aittir. Sultan Sencer'in emriyle yazılan ve içinde çeşitli meselelerin bulunduğu bu kitabın adı *Kitâb-i İhtiyârâtî*'dir.⁴²

Şefî'i Kedkenî,⁴³ Sencer'in methiye konulu şiirleri himaye etmesi hakkında şunu ifade etmektedir: "Aşîkâr olan şu ki: Sultan Sencer, Selçuklu hanedanı içinde şiiri en çok seven kimsedir. Çok az sayıdaki şiire bakarak onun edebiyata gösterdiği ilgi anlaşılabilir." Sultan Sencer'in şahsiyetini ön yargıyı bir kenara bırakarak ele almak daha iyi olacaktır. Sadece Türk olduğu için onu edebî ve ilmi anlayıştan uzak biri olarak niteleyip karalamak uygun değildir. Birçok kaynakta Senâî'nin onun için bir iki şiir yazdığı ve bu şiirlerin, Senâî'ye sorduğu bir sorunun cevabı olduğu zikredilmiştir.⁴⁴

H. 528 yılından itibaren 20 yıl boyunca Sultan Sencer'in vezirliğini yapan Tâhir b. Fahrü'l-Mülk b. Nizâmülmülk, Fars Edebiyatını himaye eden kimselerdendir. *Etebetü'l-Ketebe* adlı kitap, onun emriyle derlenmiştir. Enverî 37 şiirinde onu methetmiştir.⁴⁵ Sadece Muizzî'yi himaye eden Sencer'in vezirleri şunlardır: Nizâmülmülk'ün yeğeni Nezîr Şehâbü'l-İslâm Ebû'l-Muhasin Abdülrezzâk, Kiyâ Mucîrü'l-devle Alî b. Hüseyin-i Erdestânî ve Şerafüddîn Ebû Tâhir Sa'd b. Alî b. İsa-i Kumî. Muizzî ilk iki kişi hakkında sekiz ve üçüncü şahıs hakkında 11 kaside yazmıştır.⁴⁶ Sencer'in diğer vezirleri için sadece iki veya üç methiye konulu kaside yazılmıştır.⁴⁷ Muizzî, Sencer'in annesi Tâceddîn Hâtûn için de 10 kaside yazmıştır.⁴⁸

Sultan Sencer döneminin ileri gelenleri diğer dönemlere göre daha fazla edebiyatı himaye etmişlerdir. Horasan'ın güneyinde Bâtıniyye reisi olan İsmail b. Muhammed Gilekî bu ileri gelenler içerisindeki en önemli şahıstır. Abdolvâsî, bir⁴⁹ ve Emîr Muizzî, dört kasidede kendisini methetmiştir.⁵⁰ Osmân Muhtârî onun için *Hünernâme-i Yemîni* adlı bir mesnevi kaleme almıştır.⁵¹

41 Muhammed Gazâlî, *Nasihatü'l-Mülûk*, neşr. Celâleddîn Humâî, Bâbek, Tahran 1361, s. 119, 127.

42 Ebû Hâtem Muhammed b. İsmail-i Esfezârî, *Risâle-i Âsâr-i Alevî*, s. 24.

43 Muhammed Rızâ Şefî'-i Kedkenî, *Zemîne-i İctim'î-yi Şî'r-i Farsi*, Ahterân-Zemâne, Tahran 1386, s. 266.

44 Ebû'l-Mecid Mecdûd b. Âdem Senâî, *Divân-i Senâî*, neşr. Müderris Rezevî, İbn Sinâ, Tahran 1341, s. 85, 467.

45 Muntelibüddîn Bidil Cüveynî, *Atabetü'l-Ketebe*, neşr. Muhammed Kazvîni – Abbâs İkbâl, Esâtîr, Tahran 1384, s. 5, 6; Alî b. Muhammed Enverî, *Divân-i Enverî*, s. 1, 13, 29, 41, 60, 71, 100, 113, 129, 178, 205, 229, 235, 248, 256, 294, 298, 303, 307, 332, 343, 393, 443, 49, 47, 123, 182, 243, 264, 315, 423, 516, 523, 527, 559, 581, 582.

46 Muhammed b. Abdulmelik Muizzî, *Divân*, s. 174, 301, 303, 380, 461, 463, 484, 559, 42, 70, 360, 363, 391, 409, 618, 623, 104, 306, 384, 396, 486, 562, 597, 722, 726.

47 *Age.*, s. 68, 157, 567; Ebû'l-Mecid Mecdûd b. Âdem Senâî, *Divân-i Senâî*, s. 474; Alî b. Muhammed Enverî, *Divân-i Enverî*, s. 223.

48 Muhammed b. Abdulmelik Muizzî, *age.*, s. 7, 100, 101, 115, 156, 291, 492, 555, 557, 712.

49 Abdolvâsî' Cebelî, *Divân-i Abdolvâsî-i Cebelî*, s. 647.

50 Muhammed b. Abdulmelik Muizzî, *Divân*, s. 125, 382, 667, 756.

51 Osmân b. Ömer Muhtârî-i Gaznevî, *Divân-i Osmân Muhtârî*, neşr. Celâleddîn Humâî, Bongâh-i Tercüme ve Neşr-i

Aynı şekilde *Risâle-i İtikâd-i Ehl-i Sünnet ve Cemâat* adlı eser Semerkand hâkimi Emîr Ebû'l-Fazl-i Sîstânî'nin emriyle yazılmıştır.⁵² Şair Enverî'yi himaye edenler: Sencer'in yanında bulunan Ebû'l-Hasan Umrânî ve Sencer'in emriyle Belh hâkimi olan İmâdüddîn Pîrûzşâh'tır. Enverî ilki için 16⁵³ ve ikincisi için 12 şiir yazmıştır.⁵⁴ Enverî yaklaşık 10 yıl İmâdüddîn Pîrûzşâh'ın veziri Merhûn İhsân Celâleddîn Ömer b. Muhlis'in emri altındaki Belh'te ikamet etmiştir.⁵⁵ Sencer'in tuğra ve inşâ veziri Mevdûd b. Ahmed Asımî, şair Enverî⁵⁶ ve şair Cebelî'yi himaye etmiştir.⁵⁷ Herât hâkimi Kudbeddîn Mîrmîrân Menkîbe Sipehdâr ve Sencer'in emiri Alî Bârbekü'l-Hâceb gibi kimseler, şair Cebelî'nin asıl hâmleridir.⁵⁸ Tirmiz reisi Alî b. Cafer Alevî bu dönemin diğer önemli şahısları arasında zikredilmektedir. Nitekim şair Edîb Sâbir onun emri altında ihtisas sahibi olmuştur.⁵⁹ Belh Alevileri reisi Meccüddîn Bûtâlib Ebî Ni'me adlı şahsı da yâd etmek gerekmektedir. Enverî onun için sekiz şiir yazmıştır.⁶⁰ Sa'eddîn Muhammed'in veziri Alî b. Sa'id Tâcü'l-Me'âlî Beyhakî ve Be'dter Fahrü'l-Mülk b. Nizâmülmülk için altı kaside yazılmıştır.⁶¹ Sencer'in emriyle Sîstân hâkimi olan Nasr b. Halef için beş kaside kaleme alınmıştır.⁶² Bunlara ilaveten şair Enverî ve Cebelî, bazı yüksek rütbeli şahıslar için iki üç şiir söylemiştir. Bu şahısların hepsinin adını yâd etmek mümkün değildir. Bu kişilerin çoğu, Sencer'in sarayında bulunan şahıslarla emirlerden oluşmaktadır. Bunlardan birkaçı da şehir hâkimi ve oranın ileri gelenleridir.

Bu dönemde ortaya çıkan ve müşahede ettiğimiz mesele merkezin dağılan kuvvetidir. Gerçekten bu dönemde saraydaki güç etkisini önemli ölçüde kaybetmiştir. Şehirlerin hâkim ve emirleri belirli bir ölçüde saraydan bağımsız bir yönetime sahip olmuştur. O yüzden kültürel faaliyetler saraydan çok mahallî zenginler tarafından desteklenmiştir. Bu sebeple o dönemdeki birçok şairin memduhları tanınmış kimseler değildir.⁶³ Yerleşik olmayan bu mahallî güçler Sencer'in ölümünden sonra, her bir emirinin bir köşede bağımsızlığını ilan etmesiyle daha da karmaşık bir hale gelmiştir. Bu mahallî emirler hakkında çok az övgü şiiri bulunmaktadır. Bunların çoğu hakkında sadece bir veya iki kaside, kaynaklarda yer almaktadır. Şüphesiz bu şahısların şairlere verdikleri bahşişler fazla değildir. Şairler, kendileri için bir iki şiir yazdıktan sonra onları terk etmiştir. Bu şahıslardan bazısının içtimâî ve iktisadî makamı önemli olmadığından şairleri yeteri kadar himaye etmemiştir. Ancak bunlar içinde şairlere çok fazla

Kitâb, Tahran 1341, s. 292.

52 Zebîhullâh Safâ, *Târîh-i Edebiyât Der İrân*, s. 942.

53 Alî b. Muhammed Enverî, *Divân-i Enverî*, s. 23, 79, 119, 279, 521, 529, 534, 548, 619, 624, 670, 717, 729, 955, 982, 1038.

54 *Age.*, s. 3, 9, 38, 90, 106, 336, 396, 437, 439, 464, 492, 496.

55 *Age.*, s. 55-56.

56 *Age.*, s. 36, 143, 159, 250, 259, 312, 330, 355.

57 Abdolvâsi' Cebelî, *Divân-i Abdolvâsi'-i Cebelî*, s. 98, 116, 120, 218, 387, 635.

58 *Age.*, s. 26, 59, 66, 74, 102, 103, 105, 291, 295, 304, 380, 419, 436, 437, 55, 93, 94, 118, 182, 222, 265, 336, 384, 630.

59 Sâbir b. İsmail Edîb Sâbir-i Tirmizî, *Divân-i Edîb Sâbir-i Tirmizî*, s. 223, 266, 271, 284, 292, 305.

60 Alî b. Muhammed Enverî, *Divân-i Enverî*, s. 8, 46, 339, 377, 446, 524, 528, 595.

61 Muhammed b. Abdulmelik Muizzî, *Divân*, s. 6, 336, 413, 612, 658, 724.

62 Abdolvâsi' Cebelî, *Divân-i Abdolvâsi'-i Cebelî*, s. 64, 134, 229, 311, 318.

63 Örnek için Enverî'nin memduhlarına bk. Alî b. Muhammed Enverî, *Divân-i Enverî*, s. 33.

hediye ve bahşış verenler de olmuştur: İmâdüddîn Pîrûzşâh ve Kutbeddîn Mîrmîrân Mekîbe Spehdâr gibi kimseler bunlardandır. Ancak şairlere çok hediye verme bu dönemde genel manada yaygınlık kazanmamıştır. Sadece birkaç istisna dışında bu konuda bir emare yoktur.

Diğer bir husus, bu dönem şairlerinin vaziyetidir. Bu dönemde sadece iki veya üç kasidede methedilen hiçbir memduh şiir ve edebiyat hâmisi sayılmamaktadır. Gerçek olan şu ki, şairler onların cömertliklerinden istifade etmek için kendilerine birkaç kaside yazıp göndermiş, ancak çabucak ümitsizliğe kapılmışlardır. Bu dönem şairleri geçimlerini temin etmekte zorlanmışlardır. Bahşış almak için sürekli mahallî hâkimler arasında gidip gelip methiye yazmışlar, çünkü o dönemde şairlerin başka geçip kaynakları yoktur. Bu dönemin en ilginç meselelerinden birisi de edebî eserlerin sadece methiye söyleme ile sınırlandırılmış olmasıdır. Daha önce zikredilen birkaç kitaptan başka, methiye ile ilgi olmayan bir eser veya birileri tarafından himaye edilen bir kitap bulmak neredeyse olanaksızdır. Sanki Sultan Sencer'in 60 yıllık hükümeti süresince hiçbir emir, vezir ve mahallî hâkim edebiyatın başka türlerine ve başka ilimlere ilgi göstermemiştir.

Sencer'in Halefleri Dönemi

Sencer'in haleflerinin sarayında edebî eserleri himaye edenler çok fazla değildir. H. 555-556 yılları arası tahta kalan Süleymanşâh b. Muhammed b. Melikşâh için şair Enverî iki kaside,⁶⁴ şair Seyyid Hasan-i Gaznevî⁶⁵ ve şair Edîb Sâbir⁶⁶ ikişer kaside yazmıştır. Bu dönemde bahsedilmeye layık tek kişi belki Sultan Sencer'in yeğeni Muhammed b. Arslan Han Muhammed'dir. İlk önce Sencer tarafından Semerkand hâkimi olarak görevlendirilmiş, daha sonra Sencer'in yerine geçip yaklaşık beş yıl tahtta kalmış ve diğer emirlerle savaşmıştır. Muhammed için şair Enverî bir kaside,⁶⁷ Süzenî⁶⁸ ve Amîk ise ikişer kaside⁶⁹ yazmıştır. Şair Seyyid Hasan-i Gaznevî, Muhammed için beş kaside yazmış ve bütün eserlerinin onun adına toplanmasını vasiyet etmiştir.⁷⁰ Efrasyaboğulları sultanlarından Arslan Hân Muhammed'in oğlu ve Sencer'in yeğeni olan bu sultanın edebiyatı himaye ettiği aşikârdır.⁷¹ O yüzden Muhammed'i Selçuklular değil de, Efrasyaboğulları zümresinden saymak gerekmektedir. Sencer'in siyasi nedenlerden dolayı kız kardeşini, onun babasına verdiği aşikârdır. Sencer diğer kudretli emirlere karşı Efrasyaboğullarından destek alacağı düşüncesiyle Muhammed b. Arslan Han'ı kendisine halef seçmiştir. Muhammed'i Selçuklulardan sayamayız, çünkü ömrünü Selçukluların yanında değil de Semerkand'da Efrasyaboğullarının yanında geçirmiştir. Hatta onu öven şairler Efrasyaboğulları sarayının şairleridir.⁷²

64 Age., s. 115, 334.

65 Seyyid Hasan Gaznevî, *Divân-i Seyyid Hasan-i Gaznevî Molekkebe Be Eşref*, s. 9.

66 Sâbir b. İsmail Edîb Sâbir-i Tirmizî, *Divân-i Edîb Sâbir-i Tirmizî*, s. 88.

67 Ali b. Muhammed Enverî, *Divân-i Enverî*, s. 468.

68 Muhammed b. Mesud Süzenî-i Semerkandî, *Divân-i Hekîm Süzenî-i Semerkandî*, s. 20, 109.

69 Şehâbeddîn Am'âk-i Buhârâî, *Divân-i Eş'âr-i Şehâbeddîn Am'âk-i Buhârâî*, s.72, 75.

70 Seyyid Hasan Gaznevî, *Divân-i Seyyid Hasan-i Gaznevî Molekkebe Be Eşref*, s. 2, 54, 117, 191, 193, 194.

71 Muhammed b. Mesud Süzenî-i Semerkandî, *Divân-i Hekîm Süzenî-i Semerkandî*, s. 19.

72 Zebihullâh Safâ, *Târîh-i Edebiyât Der İrân*, s. 628, 796.

Irak Selçukluları

Muhammed b. Melikşâh'ın oğulları, babalarının aksine edebiyatı himaye etmemiştir. *Behmennâme*, her ne kadar Mahmud'un (511-525) adına yazılmışsa da bu kitabın asıl hâmisî, *Îrânşân* yani *Kûşnâme* adlı başka bir kitabın adına yazıldığı babası Muhammed b. Melikşâh'tır.⁷³ Mahmud'un adının eklenmesi büyük ihtimalle sadece saygıdan dolayıdır. Muizzî'nin yazdığı iki kaside⁷⁴ dışında onun hakkında yazılan hiçbir şiir bulunmamaktadır. Tuğrul'un (525-527) emri altında ihtisas sahibi olan şair İmâdî-i Şehriyârî'den geriye fazla şiir kalmamıştır. Geriye kalan şiirlerinden bir çıkarımda bulunmak mümkün değildir. Günümüze ulaşan şiirleri divan olarak basılmış, ancak hiçbir kasidesinde herhangi bir unvan bulunmamaktadır. Bu kasidelerin kimin için yazıldığını teşhis etmek olanaksızdır. Muhammed'in diğer oğlu Mesud için sadece şair Seyyid Hasan-i Gaznevî mersiye konulu bir terciibend yazmıştır. Seyyid Hasan-i Gaznevî sadece birkaç ay tahta kalan Mahmud'un oğlu Melikşâh'ın cülûsü sebebiyle bir kaside yazmıştır. Enverî de Melikşâh'ı metheden sadece bir kaside yazmıştır. Mahmud'un diğer oğlu Muhammed büyük ihtimalle edebiyatı daha az himaye etmiştir. Hâkânî, üçü Farsça ve biri Arapça olmak üzere dört kasidesinde Muhammed'i methetmiştir. Hâkânî, onu *Tuhfetü'l-İrâkeyn* adlı eserinde de methetmiştir.⁷⁵ Kasideler büyük ihtimalle Hâkânî hacca gittiği zaman yazılmıştır, çünkü Hâkânî, Muhammed'in ülke topraklarının içinden geçmiştir. Muhtemelen bu kasideler sadece ihtiyaca binaen yazılmıştır, eğer öyle olmasaydı, Hâkânî'nin başka zamanlarda da Muhammed'i metheden kasideler yazmış olması gerekirdi. Esîrüddîn-i Ahsiktî'nin Muhammed'i metheden bir kasidesi dışında, onu metheden başka bir şiiri bulunmamaktadır.⁷⁶ Ahsiktî, Muhammed'in bazı emir ve vezirleri için de bir iki şiir yazmıştır.⁷⁷ Hâkânî,⁷⁸ Ahsiktî⁷⁹ ve Cemâleddîn-i İsfahânî,⁸⁰ Arslanşâh b. Tuğrul için methiyeler yazmıştır. Bu methiyelerin beşi geçmemiş olması, edebiyata ne kadar ilgi gösterdiğini açıkça göstermektedir. Arslanşâh döneminin ileri gelenlerinden biri, diğerlerine nispeten şairleri iyi himaye etmiştir. Bu şahıs, Kahıstân hükümdarı Fahreddîn Arabşâh'tır. Ravendî, ilim erbabı kimselerin onun evinde toplandığını ve kendisinin de onun evinde birkaç yıl ilim öğrendiğini söylemiştir. Şair Ahsiktî⁸¹ de kendisini Fahreddîn'in has şairi olarak bilmiştir. Büyük ihtimalle Ahsiktî, Hemedân ve Kahıstân'da birkaç yıl onun sarayında kalmıştır. Ahsiktî'nin divanında Fahreddîn ve oğulları için 11 kaside yer almaktadır.⁸² Zahîr-i

73 İbn Ebî'l-Hayr İrânşân, *Behmennâme*, s. 13-16.

74 Muhammed b. Abdulmelik Muizzî, *Divân*, s. 152, 155.

75 Efdalüddîn Bidil Hâkânî-i Şirvânî, *Divân-i Hâkân-i Şirvânî*, neşr. Ziyâeddîn Seccâdî, Zevvâr, Tahran 1388, s. 190, 195, 41.

76 Esîrüddîn-i Ahsiktî, *Divân-i Esîrüddîn-i Ahsiktî*, neşr. Rükneddîn Humâyûn Ferruh, Kitâbrûşî-i Rûdekî, Tahran 1337, s. 83.

77 *Age.*, s. 21, 55, 75, 104, 139, 159.

78 Efdalüddîn Bidil Hâkânî-i Şirvânî, *Divân-i Hâkân-i Şirvânî*, s. 41.

79 Esîrüddîn-i Ahsiktî, *Divân-i Esîrüddîn-i Ahsiktî*, s. 302.

80 Abdurrezâk Cemâleddîn-i İsfahânî, *Divân-i Cemâleddîn Abdurrezâk-i İsfahânî*, neşr. Vahîd Destgirdî, Senâi, Tahran 1362, s. 109, 112.

81 Esîrüddîn-i Ahsiktî, *Divân-i Esîrüddîn-i Ahsiktî*, s. 89-90.

82 *Age.*, s. 156, 166, 196, 223, 274, 284, 286, 289, 321, 366, 463.

Fâryâbî de bir kasidesinde Fahreddîn'i methetmiştir.⁸³ Eğer Râvendî'nin dediği gibi Şemseddîn Şest Kele, Tuğrul b. Arslân sarayının emîrûş-şuarâsı ise, Tuğrul'un sarayında başka şairlerin de bulunduğu tasdik edilmiş olur.⁸⁴ Tuğrul için sadece Cemâleddîn Abdülrezzâk ve Zahîr-i Fâryâbî üç kaside yazmıştır. Ayrıca Şest Kele'nin tezkirelerde yer alan birkaç dağınık şiirinden başka eseri günümüze ulaşmamıştır. O yüzden bu konuda fikir yürütmek mümkün değildir. Ahsiktî, Şest Kele döneminin ileri gelenleri için bir kasideden fazla şiir söylememiştir.⁸⁵

Irak Selçukluları, Muhammed b. Melikşâh'tan sonra güçlendikleri için tam olarak edebiyat hâmisî olarak bilinmemektedirler. Esîr-i Ahsiktî, Cemâleddîn Abdülrezzâk ve Zahîr-i Fâryâbî gibi şairlerin onların methi ve saray sakinleri için yazdıkları şiirler iki üçü geçmemiştir. Genellikle bu şairler, Irak Selçuklularını methetmek yerine diğer sarayları ve mahallî zenginleri methetmiştir. Örneğin şair Hâkânî, mahallî sultanların sarayını ve hatta İran'ın kuzeybatısındaki bazı nüfuzlu kimseleri Irak Selçuklularına tercih etmiştir. Hâkânî'nin Irak Selçukluları için söylediği şiirlerin tamamı, hac seferi sırasındaki birkaç sınırlı kasideden ibarettir. Ayrıca Hâkânî, Irak Selçukluları için herhangi bir kaside yazıp göndermemiştir. Hâkânî, Irak Selçukluları sarayında kalmış ve muhtemelen onların yazar ve edebiyatçılara nasıl davrandıklarından haberdardı. Zahîr-i Fâryâbî'nin de asıl memduhları; İldenizliler, Bâvendiler ve Anadolu Selçuklularıdır. Zahîr-i Fâryâbî eğer Irak Selçukluları ülkesinden birilerini methetmek isteseydi, bunlar Hocendiyân-i İsfahân, Âlsâ'id ve Irak Selçukluları topraklarında yaşayan kudret sahibi mahallî ileri gelenler olurdu, ancak kendisi Tuğrul b. Arslân için sadece bir kaside yazmıştır. Cemâleddîn-i İsfahânî de sadece Tuğrul ve oğlu Arslan için ikişer kaside yazmıştır. Bu şiirler Hocendiyân ve Âlsâ'id için söylenen şiirlerle karşılaştırıldığında çok az oldukları görülmektedir. Irak Selçukluları devletinin son dönemindeki en önemli mesele Atabeklerin sahip oldukları güçtür. Bu dönemin sonunda Atabeklerin gerçek bir güce sahip oldukları ve kültürel işleri de himaye ettikleri görülmektedir. Örneğin Irak Selçukluları topraklarında bulunan Zahîr-i Fâryâbî herkesten fazla İldenizlileri övmüştür. Sadece bir kasidesinde Tuğrul b. Arslan'ı methetmiştir. Bir diğer örnek Nizâmî'nin yazdığı *Hüsrev ve Şîrin*'dir. Nizâmî⁸⁶ *Hüsrev ve Şîrin* manzumesini Selçuklu hâkimi Tuğrul b. Arslan adına değil de, Muhammed Cihân Pehlivân b. İldegez adına yazmayı tercih etmiştir. *Ferâmerznâme* adlı manzume de büyük ihtimalle bu şahıs adına yazılmıştır.⁸⁷ Atabekler, Irak Selçuklularının aksine konusu methiye olmayan şiirleri de himaye etmiştir. Bu Atabeklerin şair ve yazarları iyi himaye ettiklerinin göstergesidir.

83 Zahîrüddîn Fâryâbî, *Divân-i Zahîr-i Fâryâbî*, neşr. Emîr Hüseyin-i Yezgirdi, Katre, Tahran 1380, s. 212.

84 Zebihullâh Safâ, *Târîh-i Edebiyât Der İrân*, C 2, s. 852.

85 Esîrüddîn-i Ahsiktî, *Divân-i Esîrüddîn-i Ahsiktî*, s. 92, 98, 120, 195, 207, 282.

86 Muhammed b. İlyâs Nizâmî-i Gencevî, *Hüsrev ve Şîrin-i Nizâmî-i Gencevî*, neşr. Berât Zencânî, Dânişgâh-i Tahran, Tahran 1376, s. 8.

87 Ekber Nehvî, "Molâ Hazâti Derbâre-i Ferâmerznâme ve Serâyende-i Ân", *Mecelle-i Dânişkede-i Edebiyât ve Ulûm-i İnsânî-i Dânişgâh-i Tahran*, Şomâre 164, [Tahran] 1381, s. 133.

Kirmân Kâverdleri

Kirmân Kâverdleri de Selçuklular gibi Fars Edebiyatını himaye etme hususunda pek çaba sarf etmemiştir. Ancak belki bu konuda şair Ezrakî-i Herevî'nin asıl memduhu olan Emîrânşâh b. Kâverd'i bunun dışında tutabiliriz. Ezrakî, Emîrânşâh için 10 kaside yazmıştır.⁸⁸ *Târîh-i Selâcike-i Kirmân* adlı esere göre Burhânî, Kâverdlerin nüfuzlu veziri Mukerem b. Alâ'nın methiye şairidir.⁸⁹ Ancak buna rağmen Muizzî, Mukerem hakkında sadece bir kaside yazmıştır.⁹⁰ Diğer Kâverdî hâkimleri de Fars Edebiyatına gereken ilgiyi göstermemiştir. Yaklaşık üç yıl hâkimlerin sarayında kalan şair Osman-i Muhtârî'nin hayat hikâyesi, onların Fars Edebiyatını himaye etmediklerinin aşikâr bir örneğidir. Muhtârî'nin Kirmân Kâverdlerinin sarayına gitmesinin nedeni, Humâî'nin işaret ettiği üzere Albueh şehzadelerinin Kirmân'da bulunmasından kaynaklanmıştır.⁹¹ Bu sebepten dolayı Muhtârî üç yıl boyunca Kirmân'da ikamet etmiş, ancak sadece Arslan Şâh b. Kirmânşâh için üç kaside yazmıştır.⁹² Arslan Şâh b. Kirmânşâh'ın emirlerinden II. İzedü'l-devle Bûi için altı kaside ve bir terkihibend yazmıştır. Muhtârî, Kirmân'da iki buçuk yıl kaldıktan sonra kendisine çeşitli vaatler verilmiş, ancak buna rağmen fakir ve sefil düşmüş, Gazne'ye gitmek için bile para bulamamıştır. Bu parayı temin etmek için sürekli saray sakinlerine şahın kendisine şefaathetmesi konusunda aracılık etmelerini istemiştir. Sonunda II. İzedü'l-devle Bûi, Muhtârî'nin imdadına yetişmiş ve geri dönmesi için gerekli olan şeyleri temin etmiştir. Muhtârî mutsuz bir şekilde Kirmân'ı terk etmiştir.⁹³ Diğer Kâverdî hâkimleri arasında şair Abdolvâsî' Cebelî'nin Selçukşâh b. Arslânşâh için yazdığı bir kasideden başka, edebiyatın bu dönemde himaye edildiğine dair bir nişane yoktur.

İkinci Bölüm: Edebiyatı Himaye Edenlerin Siyasî ve İctimaî Sınıflara Göre Tahlili

Bu bölümde her siyasi sınıfın ne ölçüde edebiyatı himaye ettiğini göstermeye çalışacağız. Sınıfları şu gruplara ayıracağız: şahlar, vezirler, şehir hâkimleri ve onların emrinde çalışanlar, divan çalışanları, âlimler ve emirler. Açıkçası bu dönem sultanlarına az veya çok şiir takdim edilmiştir. Bu dönemde edebiyatı çok himaye eden Berkyâruk Muhammed ve Sencer'i ayrı bir yere koymak gerekmektedir. Daha önceki dönemlerin aksine bu dönemde sadece birkaç vezir edebiyatı himaye etmiştir. Bu vezirler içinde bu konuda sadece Nizâmülmülk'ün oğulları istisnadır. Sencer'in vezirleri içinde Kâşgarî hariç diğerlerinin hepsi İranlıdır. Buna rağmen yine de şairleri himaye etmek için bir teşebbüste bulunmamışlardır. Irak Selçukluları vezirlerinin durumu daha kötüdür. Onlar için genellikle bir iki şiirden fazlası söylenmemiştir. Bu dönemde şair ve yazarlar için ümit vaat eden yegâne grup, şehir hâkimleridir. Şehir hâkimlerinin çoğu edebî eserleri

88 Ezrakî-i Herevî, Cafer b. İsmail, *Divân-i Ezrakî-i Herevî*, neşr. Saîd-i Nefîsî, Zevvâr, Tahran 1336, s. 13, 18, 26, 31, 68, 70, 78, 81, 85, 88.

89 Muhammed Muîn, "Burhânî ve Kasîde-i U", s. 9.

90 Muhammed b. Abdülmelik Muizzî, *Divân*, s. 506.

91 Celâleddin Humâî, *Muhtârînâme*, İlmî ve Ferhengî, Tahran 1361, s. 256.

92 Osmân b. Ömer Muhtârî-i Gaznevî, *Divân-i Osmân Muhtârî*, s. 21, 420, 429, 42, 76, 105, 451, 476, 521, 541.

93 Celâleddin Humâî, *Muhtârînâme*, s. 259-263.

himaye etmese de, aralarında iyi hâimler bulunmuştur. Bu dönemde şehir hâkimleri sınıfının güç kazanması, edebiyat için müspet bir gelişme olarak görülmektedir. Yerleşik sarayların edebiyatı himaye etmemesinden dolayı, emir ve hâkimlerin küçük sarayları maddi durumu kötü olan şairler için ümit vaat etmiştir. Bu küçük sarayların edebiyatı himayesi sayesinde, çok küçük de olsa güzel gelişmeler olmuştur. Bu sarayların büyük çoğunluğu sadece sınırlı bir süre şairlerin geçimini sağlamakta onlara yardımcı olmuştur. Divanda bulunan şahıslar, edebiyatı çok az himaye etmiştir. Bu şahısların, kendi dönemlerinin ilim ve bilgi sahibi kişileri olmaları sebebiyle edebiyatı daha çok himaye etmeleri beklenmektedir, ancak bunlardan edebiyatı himaye edenlerin sayıları neredeyse yok denecek kadar azdır. Ancak Şerefü'l-Mülk Müstevfi-i Hârezmî ve Mevdûd Ahmed Asımî gibi istisnai isimler de mevcuttur. Adı anılan diğer bir grup da Şiîlerdir. Bu grup siyasi kudrete paralel olarak edebî eserleri himaye etmiştir. Şiîler, daha çok mukaddes kitapları himaye etmiştir. Ancak Yemînî'nin *Hünernâme* gibi şiirsel manzumeleri de desteklenmiştir. Emirler içinde Sencer'in emiri Ali Bârnek el-Hacib gibi bir iki kişinin adı zikredilmiştir. Fıtratları edebiyatı pek himaye etmeye meyilli olmayan bazı emirler, bir bölge hükümetini yönettiklerinde şairleri himaye etmiştir. Bu dönemde saray dışındaki şahısların himaye ettikleri eser sayısı bir iki adedi geçmemektedir.

Bu dönemde edebiyatı himaye eden İranlılar ve Türkler hakkında şöyle bir genelleme yapılabilir, şahlar dışında çok az Türk, edebiyatı himaye etmiştir. Tetley'in söylediği şu fikri dikkate almak gerekir: Hâkim olan hanedanların bireyleri içinde sadece Türkler şiiri himaye etmiştir. Türklerin şiire ne ölçüde ilgi gösterdikleri ve onu ne kadar anladıkları belli değildir. Türkler sadece kendilerini metheden şiirleri dinlemiş, sadece saraydaki merasimlere iştirak etmiş ve sultanların verdiği vazifeleri yerine getiren kimselere caize vermiştir. Türkler daha çok savaşa katılmayı ve merasime iştirak etmeyi görev bilmıştır.

Bu dönemde şiirin yeteri kadar himaye edilmemesini sadece Türklere bağlamamak gerekir, çünkü İranlıların çoğu da sarayda bulunmuştur. Hatta sarayda çok sayıda İranlı vezir, divan çalışanı, emir ve şehir hâkimi bulunmasına rağmen, edebiyat ve âlimler himaye edilmemiştir. O dönem sarayda bulunan İranlılar, İran saraylarının geleneklerinden haberdar olmadıkları için Türklerden daha çok eleştiriyi hak etmektedir. Şairleri himaye etmemiş ve onları yanlarına yaklaştırmamış İranlılardan oluşan kalın bir fihrist, bu konunun en iyi göstergesidir.

Sonuç

Selçukluların çoğu Fars Edebiyatını himaye etmemiştir. Birkaç istisnaî durum dışında bu dönemde şahlar, vezirler ve diğer saray sakinleri şair ve yazarlara çok az ilgi göstermiştir. Edebiyatı himaye etmeme mevzusu, daha önceki dönemler olan Sâmâniler ve Gazneliler dönemine nazaran aşikâr olarak görülmektedir. Tuğrul Bey'in siyasi zorluklar nedeniyle edebiyata ilgi göstermemesi normal görülse bile, ondan sonraki dönemlerde şairlerin himaye edilmesi gerekirdi, ancak Melikşâh'ın sarayında bile Emîr Muizzîden başka hiçbir şair yoktur. İranlı çalışan bir vezir olan Nizâmülmülk'ün şairlere yardım etmesi gerekirdi, ancak açıkça

onlara ilgi göstermemiştir. Nizâmülmülk'ün oğulları vezir Muhammed ve Berkyâruk daha fazla kültürel meselelere ilgi göstermiştir. Sencer, Selçuklu döneminde edebiyatı himaye eden en önemli şahıstır. Onu metheden şairlerin sayısı Gazneli Mahmud sarayını hatıra getirmektedir. Sencer'in halefleri döneminde her ne kadar kendisi Efrasyaboğullarından sayılsa da, sadece Sencer'in yeğeni Mahmud b. Arslân Hân, kısa saltanatı boyunca şairleri himaye ederek makbul bir iş yapmıştır. Irak Selçukluları vezirleri ve saray sakinleri edebiyatı neredeyse hiç himaye etmemiştir. Örneğin büyük şair Hâkânî onlara komşu topraklarda yaşamasına rağmen hiçbirisi ona en ufak bir ilgi göstermemiştir. Hatta Cemâleddîn-i İsfahânî ve Zahîr-i Fâryâbî gibi büyük şairler, Irak Selçuklularını övmek yerine Âlsâ'id ve Hocendiyân gibi kudretli hanedanları methetmeyi tercih etmiştir. Bu dönemin sonundaki en önemli mesele, Atabeklerin sahip olduğu gerçek kudrettir. Bu sayede Selçuklulardan daha iyi Fars Edebiyatını himaye etmişlerdir. Kirmân Kâverdileri de Irak Selçukluları gibi edebiyat ve şiire çok ilgi göstermemiştir. Belgelerdeki sayılara göre görüş belirtecek olursak, bu dönemde sultanların diğer gruplardan daha fazla methiye konulu şiirler himaye etiklerini söyleyebiliriz. Methiye yazan şairlere bakıldığında sarayın emirü-şuarâsı olan Emîr Muizzî'nin vazifesinin sadece sultanı methetmek olması tuhaf bir mesele değildir. Nizâmülmülk'ün oğulları hariç bu dönemde vezirlerin çoğu Fars Edebiyatını çok himaye etmemiştir. Dönemlerinin en iyi eğitilmiş şahısları olmalarına rağmen divanda bulunan memurların Fars Edebiyatını çok az himaye etmeleri tuhaftır. Emirler bir şehri yönetirken bazen saraylarında şairleri ağırlamış, ancak edebiyat ve şiire yeteri kadar teveccüh göstermemişlerdir. Şehir hâkimleri bu dönemde adları anılması gereken en önemli gruptur. Onlar adına yazılan kitap ve şiirler çok olmasa da, yeni bir oluşumun habercisi olmaları hasebiyle önemli bir yere sahiptirler. Gelecekte bu grup içinden edebiyatı himaye eden güçlü şahıslar çıkacaktır. Edebiyatı himaye eden diğer bir grup da Şîalar ve İsmâîlilerdir. Bu grup da sadece kendi itikatlarına uyan dinî eserleri himaye etmiştir. Ayrıca bu grup içindeki bazı kimseler, övgü şiirleri ile diğer edebi türlere de alaka göstermiştir. Bu dönemde hâkim olan hanedan üyeleri Türk'tür. Ancak Türkler, Fars Edebiyatına ilgisiz kalmamıştır. Şairlere daha çok ilgi göstermeyen kimseler, İranlılardır.

KAYNAKÇA

- Ahsiktî, Esirüddîn, *Divân-i Esirüddîn-i Ahsiktî*, neşr. Rükneddîn Humâyûn Ferruh, Kitâbfrûşi-i Rûdeki, Tahran 1337.
- Alî b. Ahmed, *İhtiyârât-i Şâhnâme*, neşr. Mustafa Ceyhûnî – Muhammed Feşârkî, Âstan-i Kuds-i Rezevî, Merkez-i Horâsân Şinâsî, Meşhed 1379.
- Am ‘âk-i Buhârâî, Şehâbeddîn, *Divân-i Eş‘âr-i Şehâbeddîn Am ‘âk-i Buhârâî*, neşr. Alî Rızâ Şa‘bânlû, Âzmâ, Tahran 1389.
- Cebelî, Abdolvâsî, *Divân-i Abdolvâsî‘-i Cebelî*, neşr. Zebihullâh Safâ, Emîr Kebîr, Tahran 1392.
- Cemâleddîn-i İsfahânî, Abdurrezâk, *Divân-i Cemâleddîn Abdurrezâk-i İsfahânî*, neşr. Vahîd Destgirdî, Senâî, Tahran 1362.
- Cüveynî, Muntecibüddîn Bidîl, *Atabetü’l-Ketebe*, neşr. Muhammed Kazvîni – Abbâs İkbâl, Esâtîr, Tahran 1384.
- Edîb Sâbir-i Tirmizî, Sâbir b. İsmail, *Divân-i Edîb Sâbir-i Tirmizî*, neşr. Ahmed Rızâ Yelmehâ, Nik Hired, Tahran 1385.
- Enverî, Alî b. Muhammed, *Divân-i Enverî*, neşr. Müderris-i Rezevî, İlmî ve Ferhengî, Tahran 1376.
- Esfezârî, Ebû Hâtem Muhammed b. İsmail, *Risâle-i Âsâr-i Alevî*, neşr. Muderris-i Rezevî, Bonyâd-i Ferhneg-i İrân, Tahran 1319.
- Ezrâkî-i Herevî, Ca‘fer b. İsmail, *Divân-i Ezrakî-i Herevî*, neşr. Saîd-i Nefisî, Zevvâr, Tahran 1336.
- Fâryâbî, Zahirüddîn, *Divân-i Zahir-i Fâryâbî*, neşr. Emîr Hüseyin-i Yezgirdî, Katre, Tahran 1380.
- Gazâlî, Muhammed, *Nasihatü’l-Mülûk*, neşr. Celâleddîn Humâî, Bâbek, Tahran 1361.
- Gaznevî, Seyyid Hasan, *Divân-i Seyyid Hasan-i Gaznevî Molekkeb Be Eşref*, neşr. Müdder-i Rezevî, Esâtîr, Tahran 1362.
- Gorgânî, Fahreddîn Es‘ed, *Vis ve Râmin*, neşr. Mâgâlî Tüdevâ – Aleksandre Gevaharya, Bonyâd-i Ferheng-i İrân, Tahran 1349.
- Hâkânî-i Şirvânî, Efdalüddîn Bidîl, *Divân-i Hâkân-i Şirvânî*, neşr. Ziyâeddîn Seccâdî, Zevvâr, Tahran 1388.
- Humâî, Celâleddîn, *Muhtârinâme*, İlmî ve Ferhengî, Tahran 1361.
- İbn Belhî, *Fârsnâme*, neşr. Mansûr Restegâr Fesâî, Bonyâd-i Fârsî Şinâsî, Şîrâz 1374.
- İmâdî-i Şehriyârî, İmâdüddîn, *Divân-i İmâdî-i Şehriyârî*, neşr. Zebihullâh Habibî Nejât, Telâye, Tahran 1381.
- İrânşân, İbn Ebî’l-Hayr, *Behmennâme*, neşr. Rahîm Afîfî, İlmî ve Ferhengî, Tahran 1370.
- _____, *Kûşnâme*, neşr. Celâl Metinî, İlmî, Tahran 1377.
- Lâmî-i Gorgânî, *Divân-i Lâmi-i Gorgânî*, neşr. Muhammed Debîr-i Siyâkî, Eşrefî, Tahran 1389.
- Mînovî, Müctebâ, “Kitâb-i Hezâre-i Firdevsî ve Badlân-i İntisâb-i Yusuf ve Züleyha Be Firdevsî”, *Mecelle-i Sîmorg*, Şomâre 4, [Tahran] 1355[, s. 16-36].
- _____, “Vis ve Râmin”, *Mecelle-i Sohen*, Devre 6, Şomâre 1, [Tahran] 1334[, s. 13-21].
- Muhtârî-i Gaznevî, Osmân b. Ömer, *Divân-i Osmân Muhtârî*, neşr. Celâleddîn Humâî, Bongâh-i Tercüme ve Neşr-i Kitâb, Tahran 1341.
- Muîn, Muhammed, “Burhânî ve Kasîde-i U”, *Mecelle-i Dânişkede-i Edebiyyât ve Ulûm-i İnsânî-i Tebrîz*, Şomâre-i 1, [Tebrîz] 1327[, s. 7-18].
- Muizzî, Muhammed b. Abdulmelik, *Divân*, neşr. Abbâs İkbâl, Kitâbfrûşi-i İslâmiye, Tahran 1318.
- Nehvî, Ekber, “Molâ Hazâtî Derbâre-i Ferâmerznâme ve Serâyende-i Ân”, *Mecelle-i Dânişkede-i Edebiyyât ve Ulûm-i İnsânî-i Dânişgâh-i Tahran*, Şomâre 164, [Tahran] 1381[, s. 119-136].

- Nizâmî-i Arûzî, Ahmed b. Ömer, *Çehârmakâle*, neşr. Muhammed Kazvîni – Muhammed Muîn, Zevvâr, Tahran 1385.
- Nizâmî-i Gencevî, Muhammed b. İlyâs, *Hüsrev ve Şîrîn-i Nizâmî-i Gencevî*, neşr. Berât Zencânî, Dânişgâh-i Tahran, Tahran 1376.
- Nizâmülmülk, Hasan b. Ali, *Seyrû'l-Mülûk*, neşr. Hibert Dark, Çâp-ı Heftom, İlmî ve Ferhengî, Tahran 1383.
- Rebî, *Alînâme/Manzûme-i Kohen*, neşr. Rızâ Beyât – Ebû'l-Fazl Gulâmî, Mîrâs-i Mektûb, Tahran 1389.
- Safâ, Zebihullâh, *Târîh-i Edebiyât Der İrân*, Cild-i Duvom, Firdevs, Tahran 1381.
- Senâî, Ebû'l-Mecid Mecdûd b. Âdem, *Dîvân-i Senâî*, neşr. Müderris Rezevî, İbn Sînâ, Tahran 1341.
- Sûzenî-i Semerkandî, Muhammed b. Mesud, *Dîvân-i Hekim Sûzenî-i Semerkandî*, neşr. Nâsrüddîn Şâh Hüseyinî, Emîr Kebîr, Tahran 1338.
- Şeff'î-i Kedkenî, Muhammed Rızâ, *Zemîne-i İctimâ'î-yi Şî'r-i Farsî*, Ahterân-Zemâne, Tahran 1386.
- Tetley, George E., *The Ghaznavid and Seljuq Turks*, Routledge, London 2009.